

Шортанбаев Ш.А.
**Қилы кезеңнің көркем
шежіресі**

Ұлт-азаттық тақырыбы қазақ поэзиясында ерекше орын алады. Мақалада Көдек Маралбайұлының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, оның шығу себептерін, сипатын қамтыған өлең-жырлары талданады. Оның бірі «1916 жыл» дастаны болса, екіншісі «Сағыныш толғауы» деп аталады. Автор өзі өмір сүрген дәуір шындығының ауыр көрінісін айна-қатесіз бейнелеген ақындардың ішінде Көдектің орны бөлек екенін жан-жақты қарастырып, ғылыми тұжырым жасайды. Мақалада ақын өлеңдерінде әділетсіз саясаттың ауыр зардабы, Азамат соғысы жағдайындағы майдан өмірі, ел-жұртынан алыста жүрген жігіттердің мұң-зарлары, азапты күндері кеңінен қамтылып, бар болмысымен жырланғаны туралы айтылады. Көдек ақынның отаршылдыққа қарсы үлкен серпіліс тудырған ұлт-азаттық көтерілістің шындығын барынша шынайы, көркемдікпен бейнелегені зерделенеді. Ақын поэзиясы заман шындығын жырлаған өзге ақын-жазушылардың шығармаларымен бірлікте, сабақтастықта қарастырылған.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, поэма, ақын, ұлт-азаттық көтеріліс, өлең, заман шындығы, шығарма.

Shortanbayev Sh.A.
**Art pedigree
of different periods**

The article says Kodek Maralbayuly poems, in which he wrote about the national liberation uprising in 1916. One of them is a poem «1916», and the second is «Sagynysh tolgauy». The author highlights the Kodek from all other poets who have written about the hard life in his time. In an article he wrote about the poem that spoke of the unfair from the government, and the times of the civil war, warriors, living away from their homeland, about the suffering of the people. The Kodek clearly expressed the truth about people's liberation (STL-Azattyk) revolts gave rise to colonization. The works of the poet about the life of the people of those times was considered and studied, along with the works of other poets.

Key words: Kazakh rhyme, poem, poet, of national liberation uprising, verse(poem), the truth of life, creation.

Шортанбаев Ш.А.
**Художественная
родословность
тяжелого периода**

Тема национально-освободительного восстания занимает особое место в казахской поэзии. В статье говорится о стихотворениях Кодека Маралбайұлы, в которых он писал о восстании 1916 года, о характере и причине этого восстания. Один из них – стихотворение «1916», а второе «Сағыныш толғауы». Автор особо выделяет Кодека из всех остальных поэтов писавших о нелегкой жизни в его время. В своей статье он писал о стихотворениях, в которых говорилось о несправедливой политике тех времен, о гражданской войне, о военных, живших вдалеке от родины, о страданиях народа. В работах Кодека ярко выражается вся правда о национально-освободительных восстаниях породивших колонизацию. Произведения поэта об истинной жизни народа тех времен была рассмотрена и изучена вместе с работами других поэтов.

Ключевые слова: казахская поэзия, поэма, поэт, национально-освободительного восстания, стихотворение, истина жизни, произведение.

ҚИЛЫ КЕЗЕҢНІҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ

Халқымыздың басынан өткен қилы заман аз болмағаны шерлі тарихтан белгілі. Ел басына күн туған сондай аумалы-төкпелі шақтардың өткен ғасырдың алғашқы ширегіне тиесілі екені мәлім. Ғасырмен ере келген аласапыран заманның, әрқилы өзгерістердің ұлт басына үйірілген тұмандай әсер еткен жағдайы 1916 жылғы оқиғалардан ерекше байқалды. Алаш зиялыларынан бастап қатардағы ақынға дейін патшаның қисынсыз жарлығын, елге қынадай тиген ауыртпалығын сөз етті. Ұлтының азаттығы, бас бостандығы үшін атқа қонған ер-азаматтардың ерлігін, алмағайып шақтың ауыр зардабын жырға қосты. Жамбыл бастаған халық ақындары да отаршылдардың ісіне өктем үн қатып, елдің мүддесін қорғады. Кер замандағы жағдайлар ұлт жазушылары Аймауытовтың, Өуезовтің де қаламына ілікті.

Шырғалаңға толы дәуірдің шырғауығына шырмалғандай күй кешіп, ақиқаттың жолын таба алмай адасып, шындықтың бетін малданып, астарын аңдай алмай қарманғандар қаншама?! Өзі өмір сүрген дәуір шындығының ауыр көрінісін айна-қатесіз бейнелеген ақындардың ішінде Көдектің орны бөлек.

Көдек Маралбайұлының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, оның шығу себептерін, сипатын қамтыған өлең-жырларының ішінен екі шығармасына арнайы тоқталмақпыз. Оның бірі «1916 жыл» дастаны болса, екіншісі «Сағыныш толғауы» деп аталады. Ақынның басқа өлең-жырларынан бұл туындыларының мәні, орны бөлек. Өйткені мұнда халық басына түскен отарлық пен озбырлық және өктемдіктің қысымы нақтылы дерек арқылы көрініс тапқан. «Көңіл ырза болмаудан наразылық туады. Назылық мұңға айналады. Мұннан ой, қиял тербеледі. Сөйтіп, көңіл ырза болмағандағы шығатын толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қиял қатысып шығады...» [1, 334] – деп Ахмет Байтұрсынұлы толғау ерекшеліктерін көрсетіп жазғандай, ақын толғауында өз өмірінің бел-белесіндегі бір ақиқатты айту арқылы халық басындағы қым-қуыт тіршілікті, ауыртпалықты мейлінше қамтып, кеңінен суреттейді.

Толғауда халыққа жасаған қысымы мол патшалық Ресейдің отарлау саясатының пиғылын сезіп, қиянатын танып, еңсесі түскен қалың қауымның ауыр халын дәл бейнелейді. Ақындық биігі мен азаматтық болмысын танытар тарихи туындысында:

Ақ патша әділеттен тайғаннан соң,
Соғысқа бала бер деп қылды пәрман.
Өлсек те бұған бала бермелі деп,
Қырылды Қарақолда өңшең бағлан, –

деп көтерілістің шығу себебін, патша өкіметінің озбырлық саясатының кесірінен көп ел басшылары мен жергілікті азаматтардың қызыл қырғынға ұшырағанын дәл көрсетеді. Бұл нәубеттің кесірінен тек қазаққа ғана емес, көршілес қырғыз елінің де көргенін тілге тиек ете отырып, сол тұстағы халықтың көргенін тарата түседі, әрі болған шындықты ауытқымай, қаз қалпында суреттейді.

Қырылды Қарақолдың түрмесінде
Кемеңгер жұрт бастаған саңлағым-ай.
Басшыдан ақыл табар айырылған соң,
Албанның бекер босқа сандалуы-ай.

Туындының нақты қай жылы жазылғаны белгісіз болғанымен, ондағы суреттелетін оқиғаның сол дүрбелең дәуірдің шежіресін танытатынын анық байқаймыз. Көдек те әскер қатарында болған, бар қиындықты өз басынан өткерген. Бір қарағанда өлең өзінің өмірі, жүріп өткен жолы, мехнатты сапары туралы болып көрінгенімен, астарында ел басына төнген нәубет, ел азаматтарына түскен ауыртпалық, жалқының емес жалпының мұң-шері жатқаны анық. Әскерге алынған ер-азаматтар алдымен қырғыздың бірнеше қыстақ, қалаларын басып, Жамбыл, Шымкент, одан кейін Ташкент арқылы Бұқара, Самарқан қаласына барады. Артта қалған ел мен жерді сағынған ақын өзінің сыр-сезімін тартымды жырлайды.

Бір алла өзің сақта ғарыбыңды,
Дүние жаман көрдім қалыбыңды.
Құдайға бір мал айтып сояр едім
Текесті, көрсем аман аға-інімді.

Туған жердің әр тасы қымбат екенін ұзақ та беймәлім сапарға шыққанда тереңірек ұғынған ақын жанын түсінгендейміз. Өзінің туып-өскен мекенін, өскен ортасын, туған жерінің ғажайып табиғатын көз алдына әкелетін ақын жырлары сағыныштан, сезімнен туғанын анық аңғарамыз. Қарқарада өткен балалық шағы, Текесте қалған бозбалалық кезеңі есінен бір шықпайды.

Қарқара, Текес деген жеріміз бар...
Жатқандай май көрпеге аунар едім.
Салқын жер, шөбі шүйгін жазық жайлау
Есімнен қалар емес қалған елім.

Ақын алыста қалған туған жерін, елін аңсайды. Туған жердің қадірін алыстағанда ұға түскенін, оны бәрінен жоғары қоятынын Қартқожа бейнесі арқылы келісті суреттейтін Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романын еске түсірсек, көп нәрсеге көз жеткізуге болады. Ақынның сөз саптауына қарағанда өзінің әскерлік өміріне риза еместігі аңғарылады. Наразылығы басым азаматтардың әскерге өз еркімен бармағаны түсінікті жайт. Олар Отанын қорғаудан қашпақ емес, қорлық іске жұмсалғандарына зығырданы қайнайды. Майданға қолдан жасалған «іспескемен шақырып жүргізгеніне», ел билеушілерінің аяр амалдарына, сол тұстағы әміршіл жүйеге қарсылық екенін аңғаруға болады. Ақынның ойы – жат жұртта жүріп ел қорғау емес, елде қалған жұртының амандығы, «ел зекетіне жарау». Мұны ақын туындысының әр шумағынан дерлік аңғарамыз. Бұдан не ұғуға болады? Әрине, бұлар Отан қорғау үшін аттанған адамдар емес, керісінше патшаның маусым жарлығына байланысты майданның қара жұмысына еріксіз алынғандар. Бүкіл халықтық бағыт алған ұлт-азаттық көтерілістің шығуының басты себебі майданның қара жұмысына адам алу болатын. Сондықтан 1916 жылдың дабылы мен дауылын халық аз көрмеген еді. Бұл – бүкіл халық басына түскен нәубет, еркіндікті аңсаған елдің ашу-ызасы. Айналып келгенде, шет аймақтардағы ұлттық қозғалыстар ресейлік үстемдікке қарсы жүргізілген күреске ұласып, отаршылдық жүйеге елдің ашу-ызасын туғызды. Ақын да майданға алынған көп азаматтың бірі. Сондықтан ауылынан алыстап алыс сапарға аттану азап өмір ретінде суреттеледі. Бұл – анық ақиқат. Өмірдің өзі тудырған шындықты бүкпесіз жырлап, заманның бет-бейнесін шыншылдықпен бейнеледі.

Айдады тағы төмен қамандарым,
Жоқ болсын дүниеде неге арманым.
Барлықты тарлықпенен тең көрсетіп,
Сұм жалған осы ғұрлы неге алдадың, –

деген жолдар да көп жайдың бетін ашады. Ақынның үміт пен күдікке толы ой-сезімі, наз-наласы айқын көрінеді. Тек Көдек қана емес, бұл тұста туған шығармалардың бәріне ортақ бір түйін-тұжырым бар. «Ұлт-азаттық көтеріліске туған поэзия үлгілері 1916 жылғы қазақ халқы ұлт-азаттық қозғалысының сан қырлы сипаты мен сан алуан құбылысын терең қамтып, жан-жақты ашатын жырлар болып табылады. Бұларда маусым жарлығына жаппай наразылық толқынының жалпы халықтық стихиялы көтеріліске ұласу мен оның

өрлеу, даму кезеңдері, майдан өмірі сияқты ірі-ірі оқиғалары молынан елес беріп отырады» [2, 72]. Бұл шынында, сол кезең поэзиясының дәуір сипатына, замана шындығына байланысты ерекшелігін танытады деп тұжырым жасауымызға болады.

Ақын «Сағыныш толғауында» деп аталатын туындысында Нарынқол өңірінен аттанып, өзі жүріп өткен жерлерді (Пржевал, Қарақол, Піспек, Шолпаната, Арыс, Түлкібас, Мерке, Шымкент, Ташкент т.б.) тізбектеп, ұзақ сапар барысында көрген-білгендерін, алған әсерлерін өз түсінігіне орай суреттеп отырады. Мәселен:

*Жай жүріп Қарақолдан түпке келдік,
Орынсыз жарамайды біткен ерлік.*

немесе:

*Бір бекет барып қондық Шокталына,
Тұрмадық шыдап желдің соққанына.*

Елдің шетінде, желдің өтінде жаяу-жалпылап, кейінірек атпен жүрген солдаттарды ақыры отарбаға отырғызып, беймәлім жаққа қарай алып кетеді. Ақырында көп жерлерді басып өткен оларды Ташкент арқылы Самарқан дуанының маңайына алып келеді. Ақын бұл жерді:

*Адам нашар, күн ыстық болады екен,
Жер-судың бәрі бөтен танылмаған.
Бүрге, шыбын жабылып талағанда
Адам қайғы болады жаныменен, –*

деп сипаттайды. Таулы аймақтың тұнық су, таза ауасында өскен адам үшін бүрге-шыбыны қаптаған қапырық ыстыққа төзу де оңай болмайды. Жанымен қайғы болған жандардың шырылын, жан-айқайын естір кім бар дейсің? Бірақ қолдан келер қайыр жоқ. Ақын қаламынан осының бәрі шынайы тұрғыда жырланады. Жан да тәтті, жарлық та қатты. Абақтының ауыр тұрмысымен бара-бар азапты өмір сол тұстағы халық ақындары жырлаған шындықпен сәйкес екенін аңғарамыз. Еркінен тыс жегілген жұмыс ақын жанын жегідей жейді. Алдағы күні буалдыр тұман, бұлдыраған сағымдай екенін сеземіз. Енді не істейді? Еркі жоқ «малша жетеленген» жігіттердің мүшкіл халі осындай. Басқа түссе, баспақшыл болудан басқа шара жоқ. Әртүрлі ой келіп, түрлі әрекеттер жасап та көрмекке талпынады. Бірақ қашып кетпек болған ойларынан түк те шықпайды. Патшаның жарлығына, отаршылдардың айла-шарғысына қарсы келу, бұзу мүмкін емес екеніне көздері жете түседі. Тағы да ақын сөзіне көз жүгіртейік.

*Ал енді онан ары кете бердік,
Мал құсап біз де ерік жоқ, жетелендік
Кейбіреу уайым қып айта берді
Бұл жерге қашып кетпей бекер келдік.*

Бұрын тәртібі қатал әскери өмірді көрмеген, елінен ұзап шықпаған адам мұндай тіршілікке бірден көндіге қоюы қиын. Мұны ақынның жыр жолдары да растайды. Өлшеулі тамақ, өктем бұйрық, жағымсыз ауа – бәрі ақын көңілін кіреукелендіре береді. Ол үшін артта қалған елінен артық ешнәрсе жоқ. Елі мен жерін ойлағанда «бойына ішкен асы да тарамайды». Тіпті бұл істі қауіп-қатері мол, азапты тіршілік деп ұғады. Орысқа солдатқа беру баласын жоғалтумен бірдей екенін ашық айтады.

*Баласын жоғалтамын деген қазақ
Орысқа солдат қылып берсін байлап.
Қашып кетсең бір күні бәле болып
Көлденен біреу тұрып болады айғақ.*

Көдектің қаламынан майданға алынған жігіттердің көрген ауыр азаптары да қаға беріс қалмайды. Бұрын қару-құралды ұстап көрмеген жігіттерге сегіз ат тартатын ауыр зеңбіректі алып жүру оңай емес. Ақынның «азапты мұндай көрген сұрамаңыз» дейтін сөзі бекер айтылмаған. Жабылып атпен сүйрелеген жан-далбаса тірліктері, зеңбіректің жолын күрекпен, кетпенмен ашамын деп әуреленгендері, майдан даласындағы ауыр шындық ақын назарынан тыс қалмайды.

*Сайлапты төрт кісіден зеңбірекке,
Сегіз ат тартады екен дөңгелетсе.
Азапты мұндай көрген сұрамаңыз
Матырылып жатады екен көлден өтсе.*

Халық басына түскен зілді жарлық ешкімге де жеңіл тимеген. Мұндай озбырлыққа біреу шыдайды, біреу шыдамайды. Империяның қатал қысымынан туған жерін тастап кеткендер де аз болмаған. Майданның қара жұмысында жүріп мерт болғандар да жоқ емес. Сондай азаматтардың бірі, елден бірге жолға шыққан жолдасы Мамырхан жол азабына шыдай алмай, ауыр сапарда мерт болады. Ақын ауылдан бірге жүріп, бірге келген оның мезгілсіз қазасына қайғырады. Ертеңгі күнге деген сенім азайып, үміттің шоғы болмасыз жылтырайды. Мұны Көдектің өзі де ауырып, дәрігердің көмегіне жүгінген сәтінен байқауға болады. Сол қиын-қыстау шақтың бір сәтін былай суреттейді:

Бір доктор бағып тұрды дәрі беріп,
Әзірше оңалғам жоқ әлім келіп.
Гарнизонның бір үлкен докторына
Жатқызды осы жерге алып келіп.

Қиналған жанына дәрігердің де емі шипа бола қоймағанын, одан ары қиналып, азапқа салынғанын бей-жай оқу мүмкін емес. Тәні ғаны емес, жаны жаралы екенін кімге айтпақ, кімге мұңын шақпақ? Кіндік кескен жұртынан айырып, халқын сергелдеңге салғандардың жазасын кім бермек? Босқын елдің халі түзеліп, бостандық таңы атар күнді аңсайды. Ақын ауыр халін жырға айналдырып, жаралы жанына ем іздегендей аласұрады.

Көдек Маралбайұлы өзінің осы бір толғау-жырлары арқылы-ақ 1916 жылдың тарихи шындығын, отаршылдық саясаттың астар-пи-

ғылын, езілген елдің ыза-кегін көз алдымызға әкеледі. Әділетсіз саясаттың ауыр зардабы, Азамат соғысы жағдайындағы майдан өмірі, ел-жұртынан алыста жүрген жігіттердің мұң-зарлары, азапты күндері кеңінен қамтылып, бар болмысымен жырланған. Отаршылдыққа қарсы үлкен серпіліс тудырған ұлт-азаттық көтерілістің шындығын барынша шынайы, көркемдікпен бейнелеген.

Азаматтардың ұлт бостандығы үшін басын бәйгеге тіккен талайлы тағдырлары, жүріп өткен жолы, көрген азабы мен мехнаты, азапты өмірі көркем шығармаға арқау болып, ұлттық рухты өзек еткен шығармасы шынайы тұрғыдан кескінделген.

Ақын өзі өмір сүрген дәуірдің шындығы мен сұмдығын көз алдына әкелетін туындысы ешкімді бей-жай қалдырмасы анық.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – Т. 1. – 384 б.
- 2 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 430 б.

References

- 1 Baytursi'nuli' A. Altı' tomdı'q shi'gharmalar ji'naghi'. – Almati': El-Shejire, 2013. – T. 1. – 384 b.
- 2 A'bdi'manuli' O'. XX ghasi'r bas kezindegi qazaq a'debi'teti. – Almati': Qazaq wni'wersi'teti, 2002. – 430 b.